

Attention is drawn to the fact that nowadays the problem of education of rural schoolchildren has started to go far beyond the educational sector, as the curtailment of rural ungraded and small-numbered schools can lead to the «extinction» of the village.

Disadvantages (pupils' level of knowledge is lower than that one the pupils in urban settlements have; lack of resources and communication; lack of proper sanitary and hygienic conditions; insufficient staffing; low intellectual potential of the environment surrounding educational institution; weak relationship of the school and other social institutes of the village, etc.) and benefits (low class availability; involvement of the pupils in cooperation, mutual assistance; practical nature of training; preventing bullying or decreasing its probability, etc.) that are available in the activities of such schools, have been characterized.

The need to increase attention to ungraded and small-numbered schools and to study their work experience in previous historical periods in details has been stated.

Key words: rural school, ungraded and small-numbered school, supportive school, disadvantages and benefits of ungraded and small-numbered school.

Дата надходження статті: «29» квітня 2019 р.

УДК 373.5.016:5(477)

Султанова Н. В.*

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ДЛЯ ДІВЧАТ У КОНТЕКСТІ РЕФОРМАЦІЙ ШКІЛЬНОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті надано результати дослідження проблеми розвитку жіночої освіти в Україні в контексті реформаційних трансформацій в освіті в другій половині ХІХ – початку ХХ століття. Відповідно до провідних завдань дослідження автором схарактеризовано стан шкільної освіти в цей час, передумови реформаційних змін в освіті та їхні наслідки в Україні; описано мережу, розглянуто типи навчальних закладів, зокрема в яких дівчата могли здобути загальну початкову та середню освіту. Засвідчено динаміку процесу відкриття жіночих гімназій та прогімназій у навчальних округах, які знаходилися на теренах України. Розкрито зміст жіночої освіти в навчальних закладах країни, специфіку й напрямки навчання дівчат в установах здобуття середньої освіти впродовж досліджуваного періоду.

Установлено, що серед основних тенденцій розвитку жіночої освіти в цей час було поступове послаблення впливу церкви на діяльність навчальних закладів разом із посиленням уваги держави до гімназійної освіти; розробка нових форм і методів навчання жінок та залучення їх до професійної освіти; регламентування жіночої освіти документацією офіційного характеру (правилами, уставами, статутами, планами, положеннями, програмами тощо) та переважанню у процесі її розвитку більш світського контексту.

Автором описано мережу, розглянуто типи навчальних закладів в Україні в досліджувану добу, у тому числі – ті, у яких дівчата могли здобути загальну початкову та середню освіту. Засвідчено динаміку процесу відкриття жіночих гімназій та прогімназій у навчальних округах, які знаходилися на теренах України.

Особливу увагу в статті присвячено аналізу й висвітленню його результатів під час дослідження процесу реформування системи середньої освіти. Доведено, що трансформації, що відбувалися під час реформування школи, позначалися не лише на формі, але й на змісті підготовки дівчат, а отже, і на якості загальної навчальної діяльності закладів середньої освіти.

Ключові слова: освіта, жіноча освіта, підготовка дівчат, навчальні заклади для жінок, гімназії, реформа системи освіти, друга половина ХІХ – початок ХХ століття, історико-педагогічне дослідження.

*© Султанова Н. В.

Реформи в галузі сучасної освіти в Україні, необхідність забезпечення гендерного балансу та рівних можливостей жінок у всіх сферах суспільного життя та зокрема в освіті зумовлює гостру потребу не лише в системних історико-педагогічних розвідках найкращих зразків вітчизняного досвіду, але й у пошуках витоків становлення й розвитку жіночої освіти та навчальних закладів з її надання. Адже відтворення цілісної картини, змісту й спрямованості закладів освіти для дівчат в Україні в другій половині XIX – на початку XX століття сприятиме більш активному використанню історичних надбань і традицій вітчизняної системи освіти.

Обраний історичний період характеризувався реформаційними зрушеннями та перетвореннями в освіті. Так само ці особливості притаманні й у наш час, адже сьогодні «в Україні зберігається проблема нерівності прав та можливостей жінок і чоловіків, що зумовлює необхідність продовження активної та комплексної роботи щодо розв'язання проблем гендерної дискримінації та забезпечення реальної гендерної рівності» [8]. Пріоритет їх вирішення, у тому числі, шляхом сучасних освітніх реформ, зумовлює необхідність вивчення та узагальнення теоретичного доробку й практичних надбань у галузі жіночої освіти в навчальних закладах України в другій половині XIX – на початку XX століття.

Проблеми розвитку освіти, зокрема особливостей її реформування, становлення шкіл в Україні та функціонування навчальних закладів у різні історичні часи були предметом вивчення вітчизняних учених (Г. Білавич, Л. Березовська, Н. Дичек, Т. Завгородня, І. Зайченко, В. Кузьменко, М. Левківський, Н. Слюсаренко, О. Сухомлинська, М. Чепіль та ін.). Науковці розкривають зміст, принципи освіти, форми і методи навчання в ретроспективі, закономірності впливу державної влади на його організацію та функціонування закладів середньої освіти в різних регіонах країни.

Жіночій освіті та навчальним закладам з її надання в Україні присвячено чимало праць учених (О. Аніщенко, О. Бабіна, В. Вірченко, В. Добровольська, Л. Клевака, О. Литвиненко, Н. Слюсаренко, Т. Сухенко, Т. Яковишина та ін.). Науковці в ретроспективі розкривають зміст, форми і методи навчання в навчальних закладах для жінок, закономірності впливу державної політики та на його організацію та функціонування закладів жіночої освіти в різних регіонах країни.

Ретроспективний аналіз проблеми дослідження зумовив необхідність використання також архівних й наративних джерел, які висвітлювали тодішній суспільно-політичний устрій країни, адже він неминуче позначався на загальноісторичному контексті освіти, специфіці її здійснення щодо жінок зокрема.

Метою статті є аналіз стану шкільної освіти другої половини XIX – початку XX століття, передумов реформаційних змін в освіті та їхніх наслідків на території України для різних типів навчальних закладів для дівчат.

Залучення дівчат до навчання та становлення жіночої освіти розпочалось ще в дореформений період. Базуючись на трактуванні жіночої освіти (за О. Литвиненко) як «феномену педагогічної практики, що включає систему середніх навчальних закладів для дівчаток, які функціонують на основі специфічних освітніх програм, змісту вмісту, утримання та філософії освіти; як сукупності педагогічних ідей, теорій, концепцій, що з'являються, теоретичною основою діяльності жіночих середніх навчальних закладів; та як відповідного освітнього стандарту середньої освіти для жінок» [7, с. 10], зацентруємо увагу на її «специфічності» або «особливості» для жіночої статі в той дореформений час.

Як відомо, жіноча освіта або освіта жінок у XIX столітті суттєво відрізнялася від освіти для чоловіків. Це пояснювалося, насамперед, різним становищем у тодішньому суспільстві обох статей. Адже школа й освіта в цей час не задовольняла здебільшого потреби суспільства, адже її станово-класовий підхід унеможлиблював навчання всіх без винятку верств населення. Закореніла система освіти майже вичерпала свої суспільноцентричні ресурси, а тому сприяла активному пошуку нового змісту, форм

та інноваційних змін. Безкоштовним навчання було лише в початковій школі, тоді як середня й вища освіта передбачала оплату батьків. Російськомовне навчання в школах України сприяло складнощам в опануванні українськомовними учнями навчального матеріалу, відривало від рідної культури та гальмувало їхній природний розвиток, а церковна опіка, що тоді майже регламентувала весь зміст навчання, обмежувала доступ дітей й молодого покоління до сучасних наукових знань. До характерних ознак стану шкільної освіти варто додати відсутність належної матеріальної бази шкіл, низький організаційно-методичний рівень, мізерна зарплатня вчителів та їхня непідготовленість до викладання, відсутність здебільшого в них відповідної освіти, неприйнятні та суперечливі методи навчання (фізичне покарання, бездумне заучування матеріалу, відірваність від реального життя та навчання лише за книжками тощо). Ці й інші проблеми в шкільній освіті, а також неузгодженість навчальних планів і програм середньої ланки освіти з професійно-технічною та вищою освітою зумовлювали необхідність початку реформаційних змін.

Зазначимо, що «складовою частиною загальнореформаторського курсу була реформа освітянської справи, належне місце в якій відводилося й питанню жіночої освіти. Епоха Великих реформ настійно диктувала необхідність допустити жінок до безпосередньої участі в житті суспільства. Без цього й суспільство в цілому не могло б зробити наступний крок у заданому реформами напрямі» [2, с. 8].

Зокрема, 5 березня 1856 року в Російській імперії було видано «Высочайший указ», за яким запропоновано створити в губернських містах жіночі школи, що надавали б дівчатам середню освіту. В Україні ж жіночі навчальні заклади розпочали свою безпосередню діяльність 7 січня 1860 року, коли в Києві відкрилося перше відкрите жіноче училище – Фундуклеївське, яке в 1862 році перетворено на гімназію, подібні якій відкривалися по всій території України (Полтаві, Херсоні, Чернігові). Таким чином, гімназії та прогімназії стали основними закладами середньої освіти для дівчат [9, с. 12].

Загальну картину розвитку жіночої освіти впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ століття надають статистичні дані щодо динаміки збільшення числа навчальних закладів для дівчат по всій території Російської імперії (табл. 1).

Таблиця 1

**Динаміка мережі жіночих гімназій й прогімназій
Міністерства народної освіти в 1858–1893 рр.**

Роки	Жіночі гімназії		Жіночі прогімназії	
	Кіль-ть шкіл	Кіль-ть учнів	Кіль-ть шкіл	Кіль-ть учнів
1858	3	–	2	–
1861	20	–	52	–
1874	74	18498	135	14652
1884	109	41107	201	24557
1894	118	35366	168	22506
1904	246	103735	153	34289
1914	503	219910	174	24128

Джерело: [3, с. 226–227].

Як видно з таблиці 1, кількість жіночих прогімназій дещо переважала чисельність закладів повної середньої освіти, що свідчило про початкову орієнтацію середніх верств населення саме на прогімазійський тип жіночої школи.

Проте, окрім гімназій і прогімназій, що були розповсюджені на той час в Україні, діяло понад 20 типів закладів середньої освіти, зокрема установи з різним терміном навчання, конфесійні й світські школи, державні і приватні, чоловічі й жіночі. Однак «доступ жінкам до середньої освіти і вищої був обмежений. Вищі навчальні заклади діяли лише в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі. У жіночих середніх навчальних

зкладах рівень освіти був нижчим, ніж в аналогічних закладах для чоловіків» [1, с. 215]

Саме тому одним із ключових завдань діяльності урядового керівництва в галузі освіти та органів самоврядування наприкінці XIX століття стало уведення для дітей шкільного віку загальної обов'язкової початкової освіти. У суспільстві прийшли до усвідомлення її важливості та ефективності під час наступних ланок навчання, до того ж спеціального закону про загальну обов'язкову початкову освіту ще не було. Еволюційний стрибок позначився розширенням мережі початкових навчальних закладів, зокрема народних училищ, учні яких на основі класно-урочної форми організації навчання оволодівали знаннями з предметів (арифметика, Закон Божий, російська й церковнослов'янська мови, читання, письмо, природознавство, рукоділля для дівчат тощо).

Разом із цим почали функціювати й інші загальноосвітні навчальні заклади, які відрізнялися типами, можливостями застосування нововведень або своїм підпорядкуванням. Поширеними були міністерські, земські або міські початкові школи, сільські початкові школи, школи грамоти, народні, церковнопарафіяльні училища, однокласні та двокласні початкові училища та інші заклади, зміст й характер навчання в яких, а також обсяг й предмети різнилися. Затребуваність серед населення цих установ була не однаковою. На розгортання мережі закладів загального початкового навчання збільшувалося асигнування держави. Передбачалося охопити, насамперед, тих дітей (зокрема дівчат), які не мали можливості відвідувати школу.

Таких змін у 90-х роках зазнає й зміст, й методологія освіти дітей. Зокрема, «усе частіше в школах стали використовуватися активні методи навчання – бесіди, розповіді вчителів, екскурсії на природу, на виробництво» [1, с. 26]. Проте окремі реформаційні наслідки мали й експерименти в процесі розвитку жіночої середньої освіти ще з кінця 1850-х років до 1870-х. Результатами реформ у жіночій освіті стали:

- «створення відкритої всестанової середньої жіночої школи, що істотно розширило й демократизувало жіночу освіту;

- формування переважної частини жіночої освіти у вигляді міністерських гімназій та прогімназій як суспільно-державних, насамперед, за типом фінансування й характеру управління навчальними закладами;

- проведення ідеї єдності та наступності в системі жіночої освіти, яка встановила, з одного боку, безпосередній зв'язок між жіночими гімназіями та прогімназіями, між повною та неповною жіночою середньою школою, а з іншого – їхній зв'язок з початковою освітою;

- значне посилення навчального курсу жіночих гімназій, який максимально наблизився до чоловічої середньої освіти;

- випускниці жіночих навчальних закладів отримали змогу займатися педагогічною діяльністю, що зробило жіночу школу важливим фактором розвитку початкової школи, підготувавши велику кількість учительських кадрів» [4, с. 286].

Таким чином, стара система освіти почала трансформуватися та пристосовуватися до нових реформаційних змін.

На початку XX століття наслідками реформацій у системі освіти стало відкриття в Україні 1357 початкових шкіл, 3-х середніх комерційних училища та 33 жіночі гімназії. «Навчальний режим став демократичнішим. У низці шкіл запроваджується вивчення української мови й викладання нею. З'явилися українські підручники та граматики українською мовою. Жінкам надавалося право вступу до університетів у ролі «вільних слухачок» [1, с. 17].

Проте в навчанні чоловіків і жінок спостерігалися й інші відмінності. Наприкінці XIX, як і на початку XX століття, учні жіночих й чоловічих навчальних закладів, зокрема гімназій, вивчали дисципліни, які в них викладалися, у дещо різному обсязі, а окремі предмети взагалі були вилучені із навчального плану для жіночих закладів освіти. Лише близько половини навчальних предметів були однаковими, а тому можна уявити, що

й результати освіти та можливості щодо подальшого навчання або перспективи працевлаштування у випускників різної статі також були не однакові.

Відмінності в навчальних дисциплінах для хлопців і дівчат та різний обсяг їх надання в чоловічих та жіночих гімназіях призвів до дещо різного результату й змісту їхнього навчання.

Отже, не всі реформаторські ідеї були цілком прийнятними та продуктивними для розвитку жіночої освіти. Зокрема, багато родин навіть середнього статку не мали спроможності сплачувати за навчання. Закритий характер підготовчих класів у гімназіях, «циркуляр про кухарчиних дітей» та інші фактори дещо стримували вищезгадану реформу. Разом із тим підкреслюємо й надзвичайне історичне її значення в другій половині XIX століття, адже вона сприяла охопленню середньою освітою більшої кількості представниць і таким чином надала можливості їхньої інтеграції до різних сфер суспільного функціонування.

Таким чином, реформи, характерні для періоду дослідження проблеми становлення й розвитку жіночої освіти в Україні, безпосереднім чином впливали на зміст діяльності навчальних закладів для дівчат. У них формували компетентності, які безпосередньо пов'язувалися із життям, виконанням ключових для того часу гендерних ролей та певною мірою сприяли стереотипізації їхнього призначення в суспільстві. Проте в системі освіти реформи майже зрівняли жіночу і чоловічу середню школу. Вони слугували «імпульсом для розвитку жіночої освіти та забезпечили значне випередження демократизації соціального складу середньої жіночої школи у порівнянні з чоловічою» [3, с. 234]

Однак, верхня межа дослідження, що ознаменована створенням єдиної школи для жінок та чоловіків та їхнього спільного навчання, зумовила початок нового етапу розвитку освіти в Україні. Це зумовлює перспективи наступних наукових розвідок, що полягають у розкритті теоретико-методологічних засад функціонування закладів жіночої освіти в подальші роки в Україні.

Література:

1. Артемова Л. В. Історія педагогіки освіти: підручник. Київ: Либідь, 2006. 358 с.
2. Вірченко В. В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України Національної академії наук України. Київ, 2006. 20 с.
3. Днепров Э. Д., Усачева Р. Ф. Женское образование в России. М.: Дрофа, 2009. 410 с.
4. Кохановська О. В. Вплив освітніх реформ на розвиток природничо-математичної освіти дівчат (початок XX ст.). *Педагогічний альманах: збірник наукових праць*. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. Випуск 33. С. 285–291.
5. Кузьменко В. В. Формування в учнів чоловічих та жіночих гімназій наукової картини світу (кінець XIX – початок XX століття). *Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. Спеціальний випуск «Інтеграція гендерного підходу в сучасну науку і освіту: результати та перспективи»*. Одеса: ПДПУ ім. К. Д. Ушинського, 2005. С. 84–88.
6. Кузьменко В. В. Формування наукової картини світу учнів: від витоків до сьогодення: монографія. Друге видання перероблене і доповнене. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2014. 720 с.
7. Литвиненко О. М. Жіноча середня освіта в Херсонській губернії (кінець XIX – початок XX століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. Кіровоград, 2011. 23 с.
8. Національна стратегія у сфері прав людини: Указ Президента України від 25 серпня 2015 р. № 501/2015. URL: <https://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/501/2015/paran3?Lang=e>.
9. Слюсаренко Н. В. Становлення та розвиток трудової підготовки дівчат у школах України кінця XIX – XX століття: монографія. Друге видання перероблене і доповнене. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2016. 466 с.
10. Сухенко Т. В. Середня жіноча освіта в Україні (XIX – початок XX століття): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2001. 20 с.

Sultanova N. V.

GENESIS AND DEVELOPMENT OF EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS FOR GIRLS
IN THE CONTEXT OF THE REFORMATION OF THE SCHOOL EDUCATION SYSTEM
IN UKRAINE (THE SECOND HALF OF THE XIX – THE BEGINNING OF THE XX CENTURY)

The results of the development of women's education in Ukraine in the context of reforming transformations in education in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries have been represented in the article. In accordance with the main tasks of the research, the author has examined the state of school education at this time, the preconditions for reforming educational changes and their implications on the territory of Ukraine. The contents of female education in educational establishments of the country, particular details and directions of girls' education in institutions of secondary education during the studied period have been defined.

The particular attention in the article has been devoted to the analysis and presentation of its results during the study of the process of reforming the system of secondary education. It has been proved that the transformations that took place during the reform of the school affected not only the form but also the content of the girls' preparation, and therefore the quality of the general educational activity of secondary education establishments.

It has been found out that among the main tendencies of the development of women's education at this time, there were the gradual easing of the church's influence on the activity of educational establishments, along with the increasing attention of the state to gymnasium education; the development of new forms and methods of training women and their involvement in vocational education; the regulation of women's education by official documentation (rules, regulations, statutes, plans, programs, etc.) and the predominance of a more secular context in the process of its development.

The author of the article has represented the system and analysed the types of educational establishments in Ukraine during the studied period, including in which girls could acquire general primary and secondary education. The dynamics of the process of opening women's gymnasiums and pro-gymnasium in the educational districts that were located in Ukraine have been confirmed.

Key words: education, women's education, girls' training, educational establishments for women, gymnasium, reform of the education system, the second half of the XIX – the beginning of the XX century, historical and pedagogical research.

Дата надходження статті: «29» квітня 2019 р.

УДК 37:08:355.1

Базрій М. А.*

**ВНЕСОК ПИСЬМЕННИКІВ – ЧЛЕНІВ НТШ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ
КІНЦЯ XVIII – 30-ТИХ РОКІВ XX СТ. В РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ**

Друга половина XVIII ст. в історії української педагогічної думки може бути визначена, як період занепаду освіти. Причиною цього занепаду стали соціально-політичні процеси, що розгорталися тоді на території України, й проявилися в стійкій орієнтації Росії на втрату політичної автономії Української держави, що призвело до знищення Гетьманщини, Запорізької Січі й надання цим землям статусу губерній Російської імперії; поширенні загальноросійського кріпацтва на колишніх українських вільних селян; скасування традиційних привілеїв і самобутності української православної церкви й підпорядкування її Святому Синоду й російському царю; закритті братських і народних шкіл без повноправної заміни їх іншими навчальними закладами; забороні української мови, українських книжок, театру. Як наслідок, українська школа, освіта, педагогіка, національне виховання, культура занепадають, в освіті – першості набувають загальноросійські освітні настановлення, що знайшли своє відображення в XIX ст.

*© Базрій М. А.